

АСТРАЛЬНА СИМВОЛІКА В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ГЕРАЛЬДИЦІ

Андрій ГРЕЧИЛО

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України, Львівське відділення
Львів 79008, вул. Винниченка, 24

Розглядається застосування символів сонця, півмісяця та зірок в українській територіальній геральдиці. Подібні емблеми відомі ще з гербів, які подавалися в зарубіжних джерелах як символи Руського королівства (Галицько-Волинської держави). Надалі подібні знаки використовувалися у гербах окремих воєводств, земель, губерній та інших адміністративно-територіальних утворень. На початку ХХ ст. були пропозиції використати зірки у гербі Української Народної Республіки, а сонце й зірка потрапили на символи Радянської України. В сучасній Україні зображення небесних світил використовуються в символах окремих областей і районів.

Ключові слова: герб, символи, сонце, місяць, зірка.

Упродовж віків людську діяльність повсякчас супроводжували різноманітні символи, які відображали основні мотиви різних видів життєдіяльності (полювання, скотарство, землеробство тощо), означали владу, уособлювали тотеми чи інші об'єкти вірувань і поклоніння тощо. Вони з'являлися в усіх народів на стадії родового патріархального устрою також для позначення власності, що належить родові, а з виникненням приватної власності – окремим родинам.

Поняття “герб” як лаконічний графічний малюнок, що має певне символічне значення та скомпонований за встановленими правилами, виникло в Західній Європі в XI–XII ст. за часів хрестових походів. Хоча про причини появи таких знаків ще й досі ведуться дискусії та існують різні думки, однак тоді постала й геральдика – мистецтво герботворення і водночас наука, що регулює основні принципи складання і вживання гербів. Поступово сформувалося кілька різновидів гербів: земельні (окремих земель або ж адміністративних територій, а згодом – і цілих державних утворень), міські, організа-

ційні (цехові, братські тощо), особові чи родові (фамільні).

В геральдиці, емблематиці та прапорництві дуже популярними є астральні символи. При цьому вони лише зрідка відображають саме астрономічні об'єкти, а частіше мають або якесь алегоричне значення, або використовуються як релігійні, політичні чи етнографічні знаки, або попросту вказують на кількісні значення складових частин (наприклад, число адміністративно-територіальних одиниць).

В українській геральдичній традиції зображення небесних світил дуже поширені в шляхетських та козацьких гербах. Однак не менш цікавим є використання таких символів у територіальній геральдиці. Очевидно, що на сучасних українських землях і раніше функціонували різні знакові системи й у античні часи¹, й особливо – в період Київської Русі². Зрештою, на формування традиційних українських символів значний вплив мали не лише місцеві, але й приносні знаки – передовсім емблематика народів степу, варягів, візантійської культури.

ХРЕСТ ІЗ ПІВМІСЯЦЕМ

Зображення півмісяця разом із хрестом доволі поширене в українській сакральній символіці. Серед земельних символів від початку XV ст. срібний хрест у червоному полі використовується як герб Волині. Проте дещо відмінну інтерпретацію маємо у т. зв. “Книзі знань” (*El libro del conocimiento*) анонімного автора з Кастилії, якого довгий час вважали монахом-францисканцем. У ній описуються його подорожі, а також вміщені кольорові малюнки гербів і прапорів відвіданих країн³. Вважається, що ця праця була написана десь в останній чверті XIV ст., хоча окремі описані подорожі та символи можна датувати 1350 р. чи й ранішим періодом⁴. Джерело тепер відоме за чотирма манускриптами, які дещо різняться кількістю поданих малюнків прапорів і гербів – від 98 до 110, а також окремі символи мають відмінні зображення в різних списках. Ускладнює роботу з рукописом те, що чим далі від іспанських земель, тим складніше ідентифікувати перекручені назви країн і міст та знайти підтвердження їхніх символів у пізніших матеріалах⁵. Хоча всі дослідники досить легко визначають відвідане автором після Польщі “королівство Леон (*reyno de Leon*), яке німці називають Лемберг (різночитання – *Lumbret, Lunbret, Lunbrec*)” як Руське королівство або Галицько-Волинську державу⁶. Але не такою простою виглядає справа зі символом – як королівський прапор вказано зелене полотнище з червоним рівним хрестом⁷. Хоча такий прапорець є лише в одному рукописі, в іншому він поданий як лапчастий хрест у щиті, а ще в двох – як хрест, що виростає з повернутого ріжками вгору півмісяця, також у щиті⁸. На що особливо слід звернути увагу – у трьох останніх копіях аналогічні символи подані й для сусідньої Польщі. Крім того, поруч із менш-більш достовірними знаками Чехії, Німеччини, Угорщини у книзі бачимо не зовсім звичні прапори Польщі, Лівонії та

Рис. 1 Герб «королівства Леон» із «Книги знань»

інших земель⁹.

Повідомлення “Книги знань” звично порівнюють з тогочасними портоланами – морськими компасними картами, багато з яких виготовлялися в Каталонії чи на Мальорці і мали зображення різних гербів та прапорів¹⁰. Очевидно, що ці джерела взаємопов’язані між собою й мабуть доповнювали одне одного. Так, на портолані 1339 р. Анджеліно Дульсерта біля зображення Львова (*Civita de Leo*) подано зелений прапор з червоним хрестом та півмісяцем, у той час, як біля польських міст прапори відсутні взагалі¹¹. На цій підставі Ярослав Книш спробував визначити поданий в “Книзі знань” зелений прапор з червоним хрестом як прапор короля Юрія Львовича, датуючи сам опис 1302–1306 рр., а варіант з півмісяцем – як прапор князя Лева Юрійовича¹². Ще цікавішу версію запропонував Ігор Мицько, вважаючи хрест з півмісяцем гербом Льва Даниловича, який згадувався як “Зуб” на печатках князя¹³. У розвиток цієї версії були наведені аналогії з шляхетськими гербами та пізнішими символами київських, сіверських і литовських князів¹⁴.

На нашу думку, припущення про датування опису в “Книзі знань” 1302–1306 рр. спірне, а тим більше неприйнятним є категоричне твердження про приналежність символів різним володарям¹⁵. На самому початку рукопису автор вказує дату свого народження, яку визначають як 1305 р., хоча й вважається, що написані від першої особи описи подорожей могли бути переказами чужих оповідань. Сумнівно, що при визначенні назви віддаленої країни як королівства автор вникав у те, який титул носить володар – короля чи князя, тим більше, що печатку з написом “король Русі” використовував Юрій Тройденевич, при цьому будучи лише князем. Стосовно розбіжностей малюнків у різних списках, то їх мають близько чверті описаних символів – очевидно переписувач орієнтувався не так на текстову інформацію, як на інші джерела (передовсім – на згадані портолани), а в окремих випадках робота не була завершена – замість малюнків залишено порожні місця. Тому відмінності в зображеннях зовсім не означають зміни реальних символів.

Проте передовсім треба з’ясувати чи описані знаки взагалі мали якесь відношення до Львова. На підставі сфрагістичного матеріалу однозначно можемо стверджувати, що гербом Руського королівства був лев. Двом печаткам з цим символом, що були прикладені до грамоти князів Андрія і Лева II за 1316 р., а інша ще й до документів Юрія II за 1325–1335 рр., присвячено досить багато різних публікацій та досліджень, тому немає потреби на цьому детальніше зупинятися. Лев також був і на прапорах, що підтверджується як тогочасною практикою, так і пізнішими джерелами – досить згадати хоча б прапор полку Львівської землі під час Грюнвальдської битви 1410 р. Цікавий матеріал дають нам і пізніші картографічні матеріали. Так, на Каталонському атласі 1375 р. маємо зелені прапори з червоним хрестом і

півмісяцем не лише біля Львова, але й Кракова¹⁶, а на портолані Петруса Роселлі 1466 р. такі прапори стоять біля Львова і ще біля двох польських міст¹⁷. Оскільки й у польській практиці на цей час вже сформувалася цілком інша традиція земельних прапорів, то маємо всі підстави вважати, що подані в “Книзі знань” символи “королівства Леон” коли й не є вигаданими, то все ж випадковими знаками, які ніколи (принаймні надалі) не відігравали ролі територіальних. Якщо ж шукати якісь аналогії, то хрест з півмісяцем передовсім дуже нагадують місяцеподібну перев’язку з хрестом, яку використовували в гербах на грудях орла вроцлавські князі ще з першої половини XIII ст. Звичайно, хрест з півмісяцем можна також інтерпретувати і як видозміну знаку Рюриковичів, і як різновид проквітлого хреста¹⁸, чи знайти спільні риси з поширеним серед руської шляхти гербом Сас. Подібний символ вдалося виявити на печатці Луцької єпископії, а в українській сакральній архітектурі він обов’язково увінчує культові споруди. Однак ці версії побудовані на асоціативному сприйнятті й потребують підтвердження джерельним матеріалом.

СОНЦЕ ПОДІЛЛЯ

Подільська земля в Грюнвальдській битві 1410 р. виставила три полки під однаковими прапорами – із зображенням сонячного лику в червоному полі¹⁹. В усіх пізніших польських джерелах аж до кінця XVIII ст. як герб Поділля подається золоте усмінене сонце в білому (срібному) полі²⁰. Варто зауважити, що за нормами геральдичної колористики, які вже усталилися на той час, не дозволялося наносити геральдичний метал на метал (у цьому разі – золоте сонце на срібне поле). Хоча цих норм у деяких країнах (у тому числі й у Східній Європі) не завжди дотримувалися. Гербовник Еразма Камина подає герб Подільської землі у синьому полі, що відповідає геральдичним нормам. Сонце

Рис. 2 – Герб Поділля з книги Б. Папроцького «Gniazdo Spoty» (Краків, 1578)

тут виступає як символ багатства, добробуту та родючості Подільської землі. Цілком імовірно, що цей символ міг функціонувати в регіоні ще з дохристиянських часів, коли різні солярні знаки мали широке застосування.

У праці “Паноша” Бартош Папроцький помістив вірш “Na zasny kleynot Słońce sławney ziemie Podolskiej”, де подає таку інтерпретацію символу:

*“Słońce dawa ten pożytek świecąc nam na niebie,
Wżywia wszystkie rzeczy ludziom ku potrzebie.
Takżeć świecą te kraje nam sprawami swemi,
Bronią wszystkich krześcian szabłami ostremi.
A iak Słońce na niebie Bog nam iasne sprawił,
Tak iasnie sławę twoię Podole obyawił.
Słyniesz w krąg świata z męstwa, sprawy tve pocziwe,
Parzą w oczy łakome pogany zlosliwe”²¹.*

У московській “Великій Державній книзі 1672 року” (або “Титулярнику”) серед різних територіальних знаків подано зобра-

ження й Подільського: у синьому полі золоте сонце, над ним – рівносторонній хрест²². Такий же герб фігурував на малюнку герба Московського князівства та його земель з кінця XVII ст., який помістив у своєму “Щоденнику подорожі в Московію” австрійський дипломат Й. Корб (у 1698–1699 рр. він супроводив посла Священної Римської імперії)²³. У багатьох пізніших виданнях це зображення чомусь називали “державною печаткою” та не могли пояснити, чому виявити її досі не вдалося²⁴. Схоже, що Корб попросту замалював зображення царського герба в оточенні земельних не з печатки, а з якогось іншого іконографічного джерела, та й у його щоденнику натяку на печатку також немає. Очевидно, що Поділля на той час надалі залишалося в складі Речі Посполитої, а його герб мав підкреслювати політичні претензії Москви та видавати бажане за реальне²⁵.

Шведський дипломат Й. Г. Спарвенфельд під час перебування в 1684–1687 рр. у Москві скопіював геральдичні вірші на двадцять земельних гербів²⁶. Дослідники цих віршів, з огляду на виразну річпосполитську традицію складання таких панегіриків і на наявність у тексті значної кількості українізмів, що не вживалися в тогочасній російській мові, вважають, що їхнім автором був хтось з українців²⁷. Для нас же інтерес становить інтерпретація герба Поділля, яка відображає сприйняття сучасниками цього символу:

*“С(о)лнце всю вселенную свѣтло просвѣщаетъ.
Ноцы же тму отгнав д(е)нь встѣмъ краснымъ составляетъ.
Свѣтит, грѣетъ и раститъ, ж(и)зни миру даруетъ.
Во единствѣ существа троицу знаменуетъ.
Аллегорія
Б(о)га провидящаго Саваофа око
Досматруетъ дѣль земны[х] текуще высоко.*

*Б(о)ж(е)ство неизмѣнно во вѣкъ пре-
бываетъ,
На всю твар яко луча живот низпускает.
Анаграмма
Хр(исто)съ Б(о)гъ селеніе положи во с(о)
лнци.
Прстом д'вѣ мира просвѣщаяи конци.
С нами до скончанія вѣка ѡбѣщааетъ
Жити и заступати. Кр(е)сть в закладѣ
даетъ.
Подо[ле] по щастю всѣмъ бл(а)годать
бываетъ,
Бо и съдящихъ во тмѣ с(о)лнце присвѣ-
щаетъ.
Земле с(вя)тая, за многіе цноты
Небесныя приданы свѣтлыя клейноты,
Бо в'вѣре бл(а)гочестивой порока
немѣшь.
Х(ристо)съ с тобою и кр(е)стемъ врагом
ѡдолѣшь''²⁸.*

МОЛДАВСЬКІ СИМВОЛИ

Молдавське князівство, яке ще іноді на- зивали “Русовлахією”, а в турецьких джере- лах – Богданією, було тісно пов’язане і куль- турно, і політично з іншими українськими землями. Передовсім, офіційні документи й літописи в Молдавії аж до середини XVII ст. велися мішаниною церковнослов’янської та староукраїнської мови. Русини-українці ста- новили приблизно третину населення Мол- давського князівства, а окремі регіони, що в різні періоди були в його складі, тепер вхо- дять до Чернівецької та Одеської областей. Тому, очевидно, що й молдавська символіка також є об’єктом зацікавлення української геральдики.

Найдавніше зображення герба Молда- вії на печатці воєводи Петра I Мушата з до- кументу 1387 р. представляє у трикутному щиті голову бика з зорею між рогами та ге- ральдичною п’ятипелюстковою трояндою і півмісяцем обабіч²⁹. Такий же герб карбував- ся на грошах Петра I Мушата³⁰. За літопис-

Рис.3 – Герб Молдавського князівства з книги Б. Па- процького «Gniazdo Cnoty» (Краків, 1578)

ними легендами, символ був запроваджений марамороським воєводою Драгошем, який вполював на березі невідомої річки тура з зіркою на лобі; на честь свого улюбленого собаки Молди, який загинув під час полю- вання, Драгош назвав річку Молдовою, а зображення голови зубра із зорею стало гер- бом нового краю³¹. Драгош дійсно став пер- шим володарем Молдавії в 1352–1353 рр. після об’єднання феодално роздроблених воєводств, але джерел, які б підтверджували використання ним такого герба, наразі немає. Натомість усі наступники воєводи Петра I Мушата використовували надалі герб із го- ловою бика, якого іноді трактували як тура чи зубра³².

Молдавія ще від 1387 р. перебувала в васальній залежності від Польщі, але герб цього князівства появився на печатках польських королів лише на переломі XV–XVI ст. Слід зазначити, що в польських гербовниках знак фігурує без троянди, а поле щита подають як біле (срібне)³³, хоча з історичних джерел відомо, що символи вживалися й на червоному полі. Так, під час присяги молдавського господаря Стефана польському королю 1485 р. було передано червоний прапор з вишитим золотом гербом³⁴. Мабуть саме цей прапор використовували під час похорону 1548р. Сигізмунда I – у джерелах вказується, що це “ленна хоругва”, на ній голова зубра (в М. Бельського – буйвола) із зіркою та півмісяцем, але не вказане забарвлення полотна³⁵. Папроцький вважав, що півмісяць біля голови зубра появився після того, як Молдавія потрапила в залежність від турків³⁶. Але подібне твердження є безпідставним, бо півмісяць разом із зіркою та квіткою відомі ще з печаток і монет від кінця XIV ст. У XVII ст. на молдавському гербі замість троянди іноді зображали сонце з обличчям або без. Саме такий герб вмуровано в стіну П’ятницької церкви у Львові, участь у будівництві якої брав господар Василь Лупул³⁷, а нижче подано такий віршований текст:

*“С[о]лнце м[ісяць] и корона,
Сцентрум палаиш вборона,
Глава в вь[н]ци и звь[з]дою
Нотую[ть] всть ѣсно[сть] твою.
Хра[м] се[й] све[р]ш. ро[ку] АХМД
ав[гус]та ІЕ”*

Подібне зображення входило до герба Петра Могили. Дереворит молдавського герба з ініціалами воєводи Мирона Бернавського надруковано у виданому 1630 р. у Львові “Октоїху” разом із геральдичним віршем “На преславный клейнот вельможного его милости Іо Мирона Бернавского, воєводи Молдовлахія”³⁸.

Рис.4 – Герб Буковини

БУКОВИНА

Від 1786 р. до складу Галичини входила Буковина, яку в патенті цесаря Франца Йосифа I від 4 квітня 1849 р. уже названо окремою провінцією – “Герцогство Буковина”. Ця цісарська конституція вилучила Буковину з управління галицької адміністрації й надала їй деяку автономію у вирішенні внутрішніх справ. Край визнано окремою коронною землею з титулом герцогства. Напрацьований проект крайової конституції, затверджений цісарським патентом 29 вересня 1850 р., став тимчасовим законом, який визначив статус коронної землі імперії та передбачав право на красивий герб.

Рис.5 – Герб Бессарабської губернії (1878)

Герб цього коронного краю затверджено дипломом, датованим 9 грудня 1862 р. і виданим 8 січня 1863 р.: у розтятому на синє і червоне поля щиті чорна голова бика (einen schwarzen Ochsenkopf), над нею та обабіч – три золоті 6-променеві зірки³⁹. Новий знак базувався на історичному символі Молдавського князівства, але мав деякі відмінності в колористиці й елементах⁴⁰. Герб Буковини планувалося ввести 1871 р. до великого герба Австро-Угорщини, але цей ескіз не затвердили⁴¹. Разом з гербом Галичини його внесли до нового великого герба Австро-Угорщини 1915 р.⁴²

ГУБЕРНСЬКІ ГЕРБИ

Астральні знаки використовувалися й у гербах, сформованих на українських землях російських губерній. З поділами Речі Посполитої і приєднанням Правобережжя та Волині розпочалися нові адміністративні реорганізації.

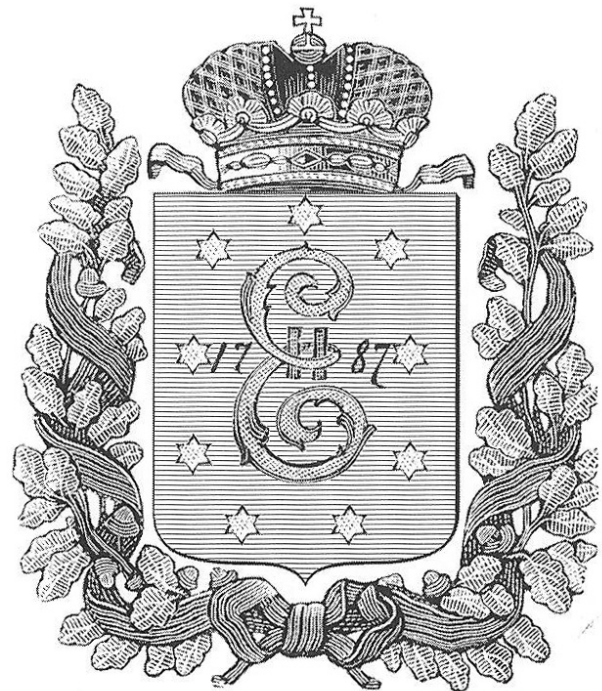

Рис.6 – Герб Катеринославської губернії (1878)

Під впливом т. зв. “наполеонівської геральдики” в середині XIX ст. було опрацьовано систему територіального та міського герботворення для Російської імперії, якою регламентувалося чітке дотримання правил та зовнішнє оформлення гербів різними додатковими позащитовими атрибутами. Опрацьовані за новою системою герби ще 35-и губерній і 11-и областей були затвержені царським указом лише 5 липня 1878 р.⁴³ Зокрема ним ухвалено герби Бессарабської (у синьому полі, облямованому поперемінно чорним сріблом і золотом, золота голова буйвола, праворуч від неї – срібна троянда, ліворуч – такий же півмісяць ріжками вліво, вгорі між рогами – золота п’ятипроменева зірка), Катеринославської (у синьому полі золотий вензель “Е II” поміж цифр “1787”, оточений дев’ятьма золотими шестипроменевими зірками) і Харківської (у срібному

Рис. 7 – Герб Харківської губернії (1878)

полі чорна кінська голова, у червоній главі золота шестипроменева зірка, обабіч якої такі ж монети)⁴⁴.

За розпорядженням Міністерства внутрішніх справ 1880 р. було видано кольоровим друком книжку з гербами всіх губерній і областей Російської імперії⁴⁵. Певною несподіванкою стало те, що для гербів понад 20 губерній датою затвердження вказано 8 грудня 1856 р., у тому числі Подільської (у синьому полі золоте 16-променеве сонце, над яким такий же хрест)⁴⁶. Під цією датою не було окремого указу про затвердження губернських гербів, та й проекти гербів у такому оздобленні було підготовано й подано на розгляд лише восени 1858 р. Очевидно, мова йде про царське усне схвалення нового малюнку герба Російської імперії, в якому на крилах орла подавалися основні так звані “титульні” герби окремих земель, які входили до офіційного імператорського титулу. Великий державний герб Російської імперії з 45-ма титульними гербами ухвалено 11 квітня 1857р. і введено указом Урядового сенату від 31 травня того ж року⁴⁷.

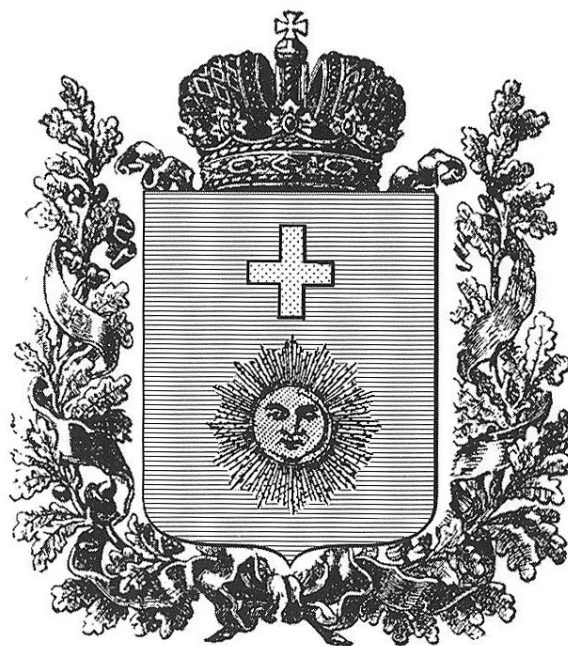

Рис. 8 – Герб Подільської губернії (1858)

ПРОЕКТИ ГЕРБА УНР ТА СИМВОЛИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Астральні символи розглядалися й як елементи державних гербів України на початку ХХ ст. У справі герба існували різні думки, але особливо гостро це питання постало восени 1917 р. Жовтневий переворот у Петрограді та проголошення 20 листопада Третім універсалом Української Народної Республіки значно прискорили розвиток подій. 15 листопада за ініціативою Генерального Секретаріату народної освіти відбулася нарада у справі герба, на якій розглянули можливості використання історичних символів або створення нових, обговорювали потребу проведення конкурсу⁴⁸. У можливих проектах нових гербів відчувалася орієнтація на символіку тогочасних держав із немонархічним республіканським устроєм. Зокрема, за аналогією до символіки прапора США, на якому число зірок вказувало на кількість штатів, пропонувалося на синьому тлі золоті зорі за кількістю земель України.

Оскільки УНР ще не мала повністю сформованої території ні адміністративно-територіального поділу, то були варіанти обмежити число зірок сімома – за кількістю літер у слові “Україна”. Однак ці проекти не були реалізовані.

Натомість, проголосивши 25 (12 ст. ст.) грудня 1917 р. у зайнятому червоноармійцями Харкові владу рад, більшовики імітували створення паралельної Центральної Раді форми національної державності й тому також використовували назву Українська Народна Республіка та навіть почали видавати свій “Вістник Української Народної Республіки”. 30 (17 ст. ст.) грудня був сформований уряд, який назвали Народним секретаріатом⁴⁹. Наскільки ця “державність” була формальною, свідчать спомини тодішнього народного секретаря у справах освіти В. Затонського: “Називали себе урядом, та самі до того ставилися трохи гумористично. Та й справді: який же з нас був уряд без армії, фактично без території, бо навіть Харківська Рада нас не визнавала”⁵⁰. Петроградський раднарком після харківського з’їзду почав видавати агресію більшовицької Росії проти України за громадянську війну між Центральною Радою та Народним секретаріатом.

Наслідуючи Четвертий універсал в резолюції II Всеукраїнського з’їзду рад, що відбувався 17–19 березня 1918 р. в Катеринославі, говорилося: “Українська Народна Республіка стає самостійною радянською республікою. Але по суті взаємовідносини радянських республік залишаються старими”⁵¹. Коли ж більшовики зуміли закріпитися на Лівобережжі, то й потреба в надмірній мімікрії відпала – 6 січня 1919 р. назву УНР змінено на УССР чи УСРР (Українська Соціалістична Совіцька (Радянська) Республіка), а як тимчасовий захід прийнято вважати основним законом УСРР конституцію РСФСР⁵². За ухваленою 10–14 березня 1919 р. конституцією визначено герб УСРР (стаття

34) – подібний до герба Російської Федерації – на червоному щиті сходить золоте сонце, над ним – золотий серп і молот, щит оточений вінком з колосків пшениці та назвою республіки й гаслом “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” двома мовами (українською та російською); а також торговельний, морський і воєнний прапор УСРР (стаття 35), який складався “з полотна червоного (червоно-рожевого) кольору, в лівому кутку якого, коло держальця, зверху, вміщено золоті літери “УСРР” або напис “Українська Соціалістична Радянська Республіка”⁵³. Слід зазначити, що описи символів були не зовсім конкретними, написи на них вживалися й у російському, і в українському варіантах, офіційних зображень додано не було (вперше їх наведено в Конституції УСРР 1923 р.⁵⁴).

15 січня 1923 р. виходить спеціальна постанова Президії ВУЦВК “Про затвердження прапорів, герба та печатки Республіки”, якою затверджено підготовані Народним Комісаріатом Юстиції зразки символів, що були згодом опубліковані у виданій 1923 р. Конституції УСРР⁵⁵. У січні 1924 р. VIII Всеукраїнський з’їзд Рад доручив ЦВК УСРР переглянути Основний закон і подати його на затвердження наступного з’їзду⁵⁶. У травні 1925 р. IX Всеукраїнський з’їзд Рад затвердив зміни в Конституції УСРР з урахуванням прийнятої Конституції СРСР та вніс зміни в опис герба. Стаття 94 отримала таку редакцію: “Герб Української Соціалістичної Радянської Республіки складається з зображених на червоному полі в проміннях сонця золотих серпа та молота, оточених вінком з колосків і з написом: 1) “УСРР”, 2) “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!””⁵⁷

Подальші зміни статей Конституції УСРР були внесені XI Всеукраїнським з’їздом Рад 15 травня 1929 р.: “Ст. 80. Герб Української Соціалістичної Радянської Республіки складається з виображення на червоному полі в проміннях сонця золотих серпа та мо-

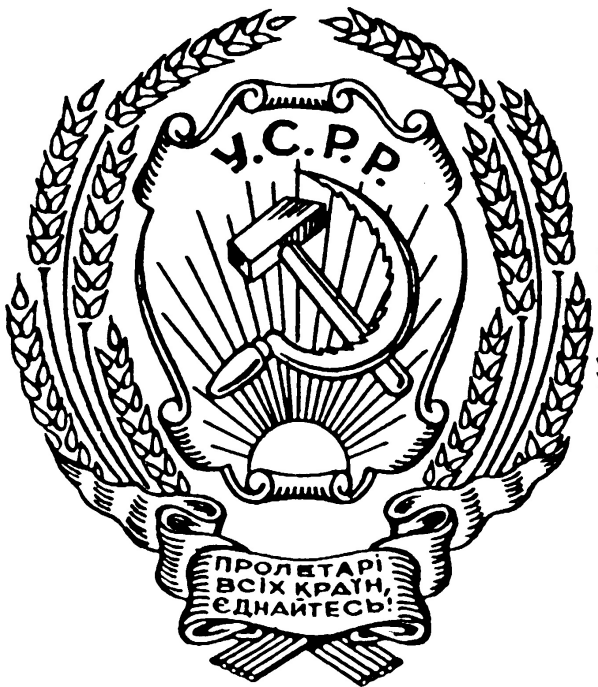

Рис.9 – Герб Української СРР (1929)

лота, оточених вінком з колосків і з написом: “УСРР Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”⁵⁸.

Після прийняття “сталінської” Конституції СРСР 1936 р. були внесені зміни й у основні закони союзних республік. 30 січня 1937 р. XIV Надзвичайний Всеукраїнський з’їзд Рад затвердив нову Конституцію Української РСР, поміняв її назву та описи державних символів. У статті 143 говорилося: “Державний герб УРСР складається з золотих серпа і молота, зображених на червоному фоні в проміннях сонця, обрамлених колосками, з написом: зверху над серпом і молотом “УРСР” і знизу “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!””⁵⁹ Новий державний герб УРСР затверджено постановою Президії ЦВК УРСР від 21 квітня 1937 р.⁶⁰

Новіші зміни й до Конституції УРСР, і до державних символів було внесено вже після Другої світової війни, коли виявилось, що на гербі УРСР відсутня 5-променева зірка та написи виконані лише українською мовою⁶¹.

Указами Президії Верховної Ради

Рис.10 – Герб Української РСР (1949)

УРСР від 21 листопада 1949 р. і законом, затвердженим Верховною Радою 5 липня 1950 р., було внесено зміни в опис і зображення Державного герба УРСР⁶². В Указі “Про Державний герб УРСР” вказувалося: “Відтворити наверху герба п’ятикутну зірку, нанести по боках герба, на вінку, по одному витку червоної стрічки, на яких написати на правому витку “Пролетарии всех стран, соединяйтесь!” і на лівому – “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”, зняти у верхній частині щита букви “УРСР” – написати знизу герба на червоній стрічці слова “Українська РСР” і затвердити слідує зображення Державного герба Української РСР; 2) затвердити опис Державного герба Української РСР; 3) внести на затвердження Верховної Ради Української РСР пропозицію про відповідну зміну і доповнення статті 124 Конституції УРСР”⁶³. Верховна Рада 5 липня 1950 р. внесла зміни в Конституцію, і стаття 124 набула такого змісту: “Державний герб Української Радянської Соціалістичної Республіки скла-

дається з золотих серпа і молота, зображених на червоному щиті, освітлених промінням сонця і обрамлених колоссям пшениці з написом на червоній стрічці: внизу вінка “Українська РСР”, на правому витку “Пролетарии всех стран, соединяйтесь!” і на лівому – “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” На верху герба є п’ятикутна зірка”⁶⁴. Тепер зірка отримала нове значення як символ єднання і дружби народів п’яти континентів світу, а первісно вона була емблемою Червоної Армії⁶⁵. У Конституції УРСР 1978 р. державні символи залишилися без особливих змін.

СУЧАСНІ СИМВОЛИ АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ ТА ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ

У лютому 1991 р. відбулася зміна статусу Кримської області на Кримську АРСР, а вже 4 листопада постановою Президії Верховної Ради Кримської АРСР за № 191–1 оголошено конкурс на кращі проекти герба, прапора та гімну Республіки Крим.

У прийнятій 6 травня 1992 р. на VII сесії Верховної Ради Криму конституції в статті 15 зазначалося, що “Республіка Крим має свій Державний Герб, Прапор і Гімн. Їхні описи, а також порядок використання встановлюються Конституційним Законом Республіки”⁶⁶. Герб прийнято 24 вересня 1992 р. окремими законами на IX сесії Верховної Ради Республіка Крим⁶⁷. Автори проекту герба – Г. Єфетов і В. Ягупов.

Герб: у червоному полі срібний грифон, який тримає у правій лапі розкрити срібну мушлю з блакитною перлиною. Щит увінчує сонце, що сходить, обабіч щита – дві білі колони, з’єднані синьо-біло-червоною стрічкою з гаслом: “Процвітання в єдності” (російською мовою – “Процветание в единстве”).

Символ грифона взятий з різних символів Північного Причорномор’я, перлина

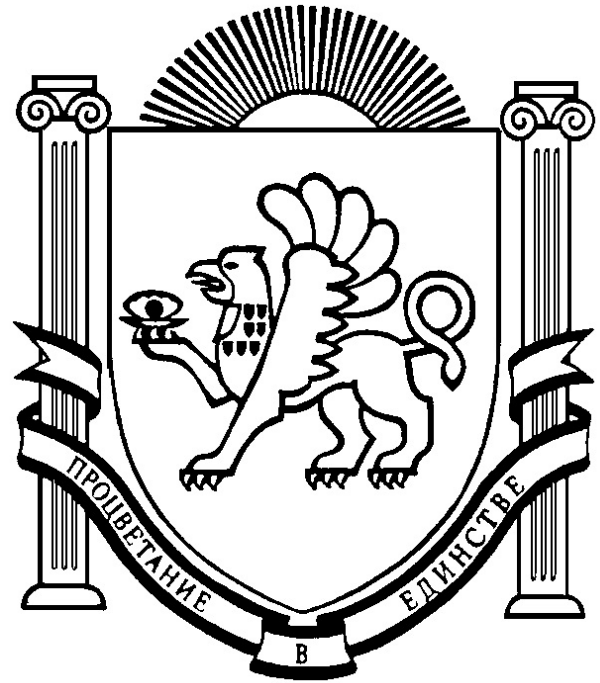

Рис.11 – Герб АР Крим

символізувала унікальні природні особливості Криму. Сонце над щитом підкреслювало розвинуту курортну галузь.

Після приведення нормативних актів Автономної республіки Крим у відповідність до законодавства України у змінений на початку 1999 р. Конституції АРК стаття 8 визначала: “Автономна Республіка Крим має свої символи: Герб, Прапор і Гімн. Музика і текст Гімну, описи Герба і Прапора АРК, а також порядок їх використання встановлюються нормативно-правовими актами Верховної Ради АРК”. Відповідно до цього постановами Верховної Ради АРК від 21 квітня 1999 р. за №№ 456–2/99 та 457–2/99 відмінено закони Республіки Крим від 24 вересня 1992 р. та затверджено положення про використання герба та прапора АРК.

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

У Вінницькій області ще 1992 р. була створена обласна геральдична комісія. Роком пізніше на її засіданні порушували проблему

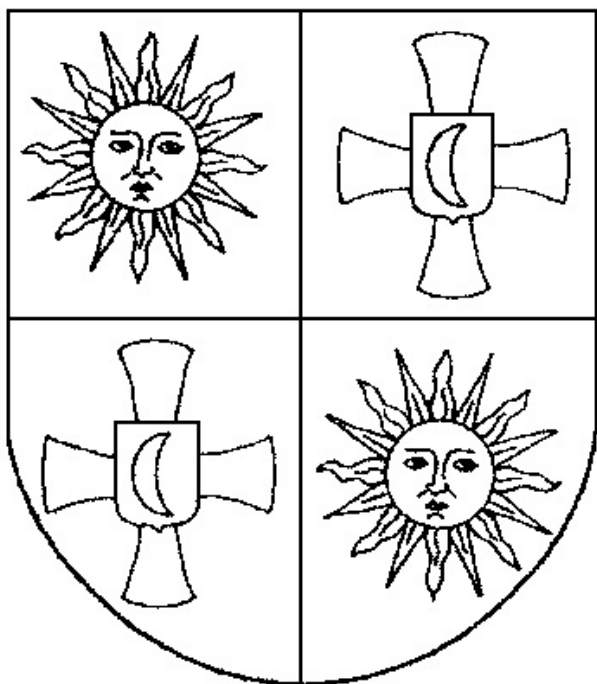

Рис.12 – Герб Вінницької області

символів області, але через невизначеність подальшого адміністративно-територіального поділу країни це питання розвитку не отримало. До нього повернулися на початку 1997 р., а підготовкою проектів зайнялася обласна геральдична комісія, яка вирішила поєднати історичні символи Поділля та Брацлавщини⁶⁸. Кінцеві погоджені проекти герба та прапора затверджені рішенням X сесії II (XXII) скликання 18 липня 1997 р. Автори проектів – Ю. Савчук і Ю. Легун, а також художник Г. Мельник⁶⁹.

Герб: щит розтятий і перетятий; у 1-у та 4-у синіх полях золоте 16-променеве сонце; у 2-у та 3-у червоних полях срібний хрест, на якому синій щиток зі срібним півмісяцем.

У символах поєднано знаки з давніх гербів історичних земель – Поділля (сонце) і Брацлавщини (хрест зі щитком), з частин яких сформовано теперішню Вінницьку область.

Рис.13 – Герб Полтавської області

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

Розпорядженням голови облдержадміністрації від 31 липня 1997 р. за № 296 було оголошено відкритий конкурс на розробку проекту великого та малого гербів Полтавської області. 30 січня 1998 р. затверджено герб області рішенням XIII позачергової сесії обласної ради II (XXII) скликання. Автором проектів був головний архітектор області Є. Ширай.

Герб: щит перетятий срібно-синьою (на малюнку синя частина смуги блакитна, світліша від забарвлення синіх полів) хвилястою балкою і розділений на 6 полів, у 1-у синьому золотий лапчастий хрест, у 2-у червоному (в описі – “малиновому”) срібний натягнутий лук зі стрілою, обабіч нього по срібній 6-променевій зірці, у 3-у золотому (в описі – “жовтому”) червона підкова, у 4-у червоному (“малиновому”) золота міська брама, обабіч неї по срібній 6-променевій зірці, у 5-у зо-

лотову (“жовтому”) червоне серце, у 6-у синьому золотий сніп. У варіанті, названому “великим гербом”, щит увінчує міська корона з 5-ма вежами і напис “Полтавщина” та обрамовує калиновий вінок, перевитий синьо-жовтою стрічкою.

Герб мав би включати окремі міські знаки⁷⁰, але став переважаною різними символами емблемою. Нічого дивного, що прийняття такого герба викликало глузливі відгуки в пресі⁷¹. Фактично, це є найгірший обласний знак як за змістом і описом, так і за виконанням.

ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ

Конкурси на кращі проекти герба та прапора регіону були приурочені до 60-ліття Луганської області. Серед 26-и ескізів герба переможцем став варіант архітектора Андрія Загорецького⁷². Його й було затверджено 15 травня 1998 р. на II сесії обласної ради III (XXIII) скликання рішенням № 2/6.

Герб: щит напіврозтятий, перетятий і напівскошений зліва і справа; у центрі щиток, у золотому полі якого чорний квадрат, із червоною облямівкою і полум'ям зверху, обабіч нього – по чорному молотку; у 1-у зеленому полі іде золотий кінь, 2-е і 3-є поля червоні, у 4-у зеленому полі золотий бабак, у 5-у синьому сходять золоте сонце. Щит обрамовують колоски і дубові гілки, перевиті синьо-жовтою стрічкою з написом “Луганська область”⁷³.

Чорний квадрат і молоти символізують гірничу промисловість. Сонце підкреслює, що Луганщина розташована на сході України, а кінь та бабак є елементами з місцевих гербів, символізують типових представників лісостепової зони.

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

Черкаська обласна рада рішенням від 29 січня 1998 р. оголосила відкритий конкурс на проекти герба та прапора області.

Рис.14 – Герб Луганської області

Після розгляду комісією проектів було відібрано три авторські роботи – В. Дроворуба, А. Пендюри та подружжя О. та М. Теліженків, з яких у липні Президія обласної ради вибрала проекти останніх і рекомендувала сесії до затвердження⁷⁴. Проте в місцевих газетах з’явилася низка критичних статей⁷⁵. Частково зауваження були враховані й символи затверджено на XVI сесії обласної ради III (XXIII) скликання рішенням за № 16–22 від 4 липня 2000 р.⁷⁶

Герб: у синьому полі золотий сонячний диск, з якого проти годинникової стрілки виходять три золоті колоски пшениці. У великому гербі щит вписується в декоративний картуш і увінчується 8-стороннім щитком із портретним зображенням Т. Г. Шевченка.

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Рішенням XII сесії обласної ради III (XXIII) скликання від 6 липня 2000 р. за № 26 було оголошено конкурс на створення герба та прапора області. А вже рішенням XXII сесії Хмельницької обласної ради від 21 березня 2002 р. № 5 було затверджено проекти, які розробив М. Мاستикаш⁷⁷.

Рис.15 – Герб Черкаської області

Герб: розтягтий на синє і червоне (у тексті рішення – “малинове”) поля, у центрі – золоте 16-променеє сонце з людським обличчям, під ним два вигнуті золоті колоски у формі літери “Х”. У названому “великим” гербі щит вписується в декоративний картуш з розгорнутою книгою.

Синє поле і сонце мали означати Поділля, червоне (“малинове”) поле – Волинь, а колоски підкреслювали аграрний характер області.

Проте прийняття таких символів спричинило хвилю незадоволення. В північних районах області обурювалися відсутністю волинського хреста. Багато дискусій і нарікань викликало невдале зображення колосків у формі літери “Х”⁷⁸. Але обласна рада до перегляду свого рішення не поверталася.

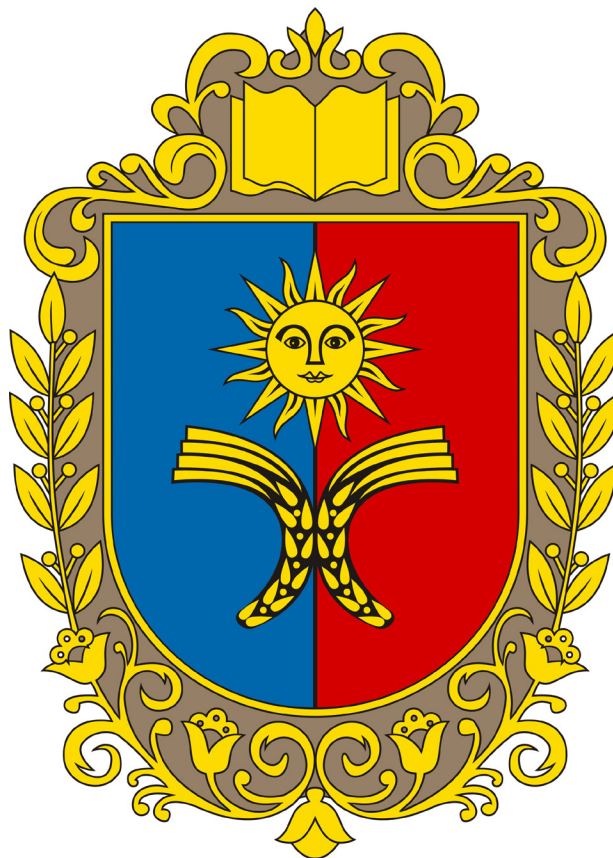

Рис.16 – Герб Хмельницької області

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

Перший проект герба Дніпропетровщини О. Потап опрацював ще 1995 р. й навіть представив його на обговорення під час V наукової геральдичної конференції⁷⁹. Наступного року ним був створений доопрацьований варіант на замовлення обласної державної адміністрації.

Проект герба: у срібному полі перев’яз зліва, скошений на червоний полум’яподібний вгорі та синій хвилястий знизу; у верхньому полі три сині 4-променеві зірки, у нижньому – козак з рушницею на плечі та шаблею при боці.

Червона полум’яподібна смуга уособлювала “ріку розплавленого металу” – символізувала металургійну промисловість, більше половини потужностей якої в Украї-

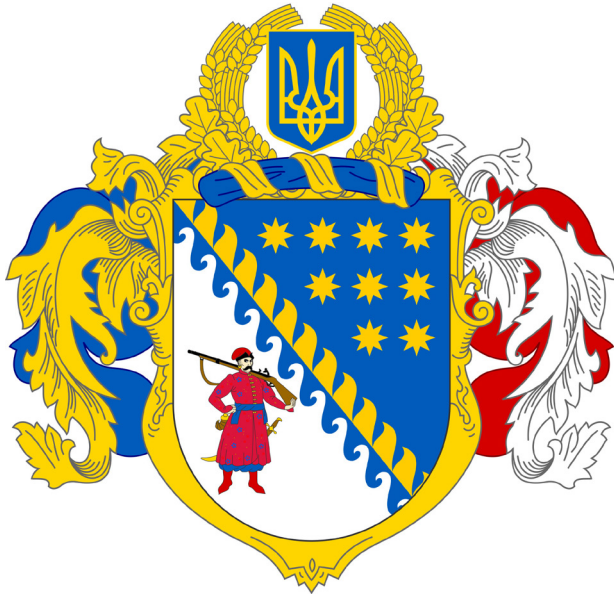

Рис.17 – Герб Дніпропетровської області

ні зосереджені на Дніпропетровщині. Синя смуга означала річку Дніпро – головну водну артерію області. Козак вказував на історичні традиції XVI–XVIII ст., оскільки саме тут існували Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Стара та Нова Січі. Три зірки відображали внесок регіону в освоєння космічного простору.

Але через бюрократичну тяганину символ так і не винесли на затвердження обласної ради, хоча герб був виконаний у матеріалі й установлений на кількох в'їздах на територію області.

У листопаді 2001 р. обласна рада оголосила конкурс на кращі проекти герба та прапора області. Серед надісланих робіт переможцем став розроблений давніше проект Олега Потапа. Його направлено на розгляд Комісії державних нагород та геральдики при Президентіві України, але фактично він потрапив в Управління державних нагород Адміністрації, чиновники якого забракували проект без якихось зауважень.

На прохання голови обласної ради О. Потап розробив новий варіант герба (вже

без козака, але з булавою та гілкою акації), однак конкурсна комісія повернулася до проекту 1996 р. Зрештою, на свій розсуд з Управління державних нагород Адміністрації Президента України проекти О. Потапа передали в ТзОВ “Геральдична палата Олекса Руденко і компаньйони” на “доопрацювання”.

Символи затверджено рішенням № 518–22/XXIII під час XXII сесії обласної ради III (XXIII) скликання 19 березня 2002 р.⁸⁰

Герб: щит, скошений справа перев'язом, який утворено сполученими золотою полум'яподібною лінією на синьому тлі, та синьою хвилеподібною лінією на срібному тлі; верхнє синє поле усяєне дев'ятьма золотими 8-променевими зірками (4:3:2), на нижньому срібному полі – козак у малиновому однострої з рушницею на плечі та шаблею при боці. З якогось дива для області було прийнято ще “середній” (щит у картуші, увінчаний на синьо-золотому бурелеті малим Державним Гербом України у золотому вінку з колосків, лаврового та дубового листа) та “великий” (до “середнього” додано ще дві декоративні гілки обабіч щита – синьо-золоту і червоно-срібну) герби.

Фактично, основа герба залишилася, лише 9 зірок мали нав'язувати до традиції старого герба Катеринослава (тепер – Дніпропетровська) та колишньої Катеринославської губернії.

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

Житомирщина останньою взялася вирішувати питання своєї символіки.

З подачі Управління державних нагород Адміністрації Президента України було запропоновано (без розгляду на Комісії) варіанти символів, розроблені ТзОВ “Геральдична палата Олекса Руденко і компаньйони”, які VI сесія Житомирської обласної ради зразу ж примудрилася затвердити рішенням № 176 від 31 січня 2003 р.⁸¹

Герб: у червоному полі нитяний золо-

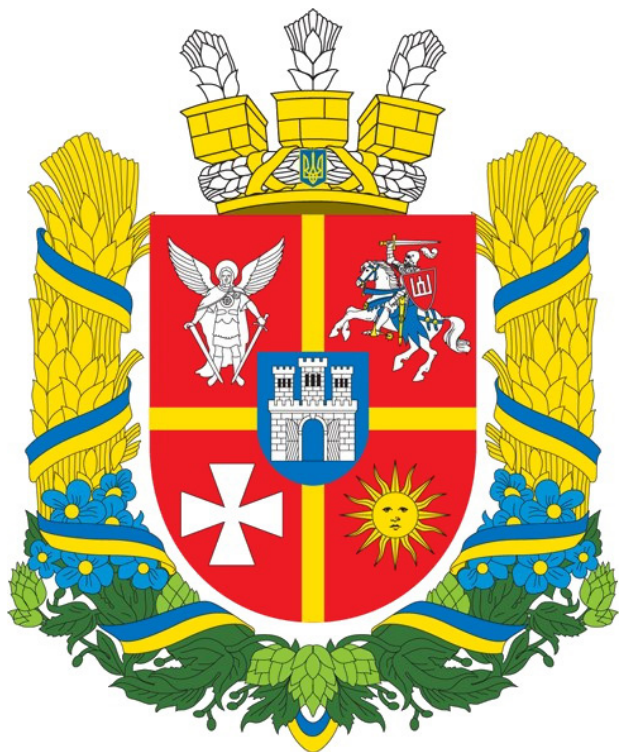

Рис.18 – Герб Житомирської області

тий прями́й хрест, у центрі синій щиток із срібною міською брамою з трьома вежами і відчиненими воротами, у 1-у полі – срібний Архангел Михаїл з опущеними додолу мечем і піхвами, у 2-у полі – вершник у срібному обладунку з мечем і червоним щитом, на якому срібні Колюмни, верхи на срібному коні зі синьою збруєю, у 3-у полі – срібний лапчастий хрест, у 4-у полі – золоте 16-промене́ве сонце з людським обличчям. Щит вписано у вінок із пшеничних колосків, квітів льону і шишок хмелю. Над щитом міська корона з намотаними на неї срібними колосками.

На щитку – герб міста Житомира, а в 4-х полях символи, які означають історичні та географічні території – Київщину, Полісся, Волинь і Поділля.

Навколо цих символів виник скандал, оскільки у проекті герба було вміщено Погоню, аналогічну до зображення ... на сучасному державному гербі Литовської республіки!

Неякісно виконано герб і за змістом – у ньому подано герб Поділля, хоча жодна частина сучасної Житомирщини ніколи до ніяких Подільських адміністративно-територіальних утворень не входила. Після критичних зауважень було виправлено малюнок Погоні, однак подільське сонце залишилось. Символи ще раз перезатвердили рішенням VIII сесії обласної ради від 18 липня 2003 р.⁸²

СУЧАСНІ АДМІНІСТРАТИВНІ РАЙОНИ УКРАЇНИ

На українських землях практика поділу великих адміністративно-територіальних одиниць на дрібніші утворення існувала здавна. Визначення “район” виникло під час реформи устрою Української СРР в 1922–1925 рр., коли замість чотириступеневої системи управління (центр – губернія – повіт – волость) було запроваджено триступеневу (центр – округ – район). А після того, як 1932 р. створено області, принцип поділу України сформувався за системою “центр – область – район”. Він зберігся й досі.

Процес герботворення для районів в Україні ще не завершений. Станом на кінець 2015 р., з 490 районів ще з десяток не затвердили свої символи. Багато з них мають у гербах зображення зірок, сонця або місяця. В одних ці символи підкреслюють традицію козацької символіки, в інших – вказують на розвинуту курортну галузь.

Однак окремо варто виділити оригінальний герб Гайворонського району Кіровоградської області. Цей символ затверджено рішенням сесії районної ради 12 квітня 2002 р. У гербі району в зеленому полі щита золоті зорі формують сузір’я Оріона (в українській традиції його також називають Плугом). Побузький край здавна заселяли скіфи-орачі, які з давніх часів були хліборобами. Геродот зазначав, що у них існував культ золотого плуга. За легендою, начебто з неба

Рис.19 – Герб Гайворонського району

впали золоті плуг, ярмо, чаша й сокира, що символізували волю богів. Тому в цьому гербі сузір'я Оріона/Плуга є уособленням землеробства, яке завжди було основою діяльності мешканців території району.

* * *

В українській територіальній геральдиці практика застосування різних астральних символів розпочалася ще від її появи й утвердження. Ймовірно, що цьому сприяли як адаптація місцевих культових емблем, які при переході на християнство отримали нове змістове значення, так і приносні традиції сусідніх народів і культур. Подальшому поширенню таких символів сприяла їх популяризація у козацькій емблематиці.

У проектах символів УНР зірки мали відображати кількісні показники (або адміністративних одиниць, або літер у назві країни). Натомість у гербі Радянської України

сонце і зірка набули ідеологічного значення.

В гербах сучасних адміністративних областей і районів України зображення сонця, півмісяця чи зірок переважно підкреслюють історичні традиції давніх місцевих символів. Також вони можуть відображати чи географічне розташування регіону, чи його природньо-господарську специфіку. Чисто астрономічне значення зірки мають у гербі Гайворонського району, в якому подано сузір'я Оріона (Плуга). Хоча за своїм змістом цей символ також пов'язаний із давніми легендами та переказами.

¹Див. хоча б: Соломоник Э. Сарматские знаки Северного Причерноморья. – К., 1959; Драчук В. Системы знамен Северного Причерноморья (тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры). – К., 1975; Він же. Таємниці геральдики. – К., 1974; Нерубенко В. Історія символів Керчі // Знак. – 1996. – Ч. 12 (листопад). – С. 10–11; та ін.

²Рыбаков Б. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. // Советская археология. – 1940. – Т. VI. – С. 227–257.

³Новіші видання цього джерела: Lacarra M. J., Lacarra Ducay M. C., Montaner A. Libro del conocimiento de todos los reinos et tierras e señorios que son por el mundo et de las señales et armas que han. – Zaragoza, 1999. – 46 pgs.; El libro del conocimiento de todos los reinos (The Book of Knowledge of All Kingdoms) / Ed. and transl. by N. F. Marino. – Tempe (Arizona), 1999. – 198 p.; El libro del conocimiento de todos los reinos e tierras e señorios que son por el mundo e de las señales e armas que han cada tierra e señorio por sí e de los reyes e señores que los proveen // Viajes medievales. – Madrid, 2005. – Т. 1. – P. 347–404.

⁴El libro del conocimiento de todos los reinos. – P. xxxii–xxxviii; de Riquer M. La heráldica en el Libro del Conocimiento y el problema de su datación // Dicenda. – Madrid, 1987. – No. 6. – P. 313–319; Lacarra M. J. El Libro del conocimiento de todos los reinos del mundo: la lectura sapientical de un libro de viajes imaginarios // Memorabilia. – Valencia, 2000. – No. 4.

⁵На цій темі детальніше зупинялися дослідники П. Грицак, Р. Климкевич, А. Гейштор, Я. Книш (див.: Грицак П. “Пізнання всіх країн” – незнане еспанське

джерело до історії України в 14 сторіччі // Християнський голос. – Мюнхен, 1952. – Ч. 3–6; Климкевич Р. О. Львів і Україна в найстаршому геральдичному творі // Київ. – Філадельфія, 1954. – № 4. – С. 178–183 (передрук у: Хроніка–2000. – К., 2000. – Вип., 35–36. – С. 104–110); Gieysztor A. Polska w “El libro del Conoscimiento” z połowy XIV wieku // Przegląd historyczny. – 1965. – T. LVI. – Zesz. 3. – S. 395–411; Книш Я. Чи потрібна Королівському місту Львову корона? // Поступ (Львів). – 2003. – 29 липня (№ 129). – С. 10; Він же. Столицне місто короля Юрія та його спадкоємців // Історія Львова. – Львів, 2006. – Т. 1. – С. 59–60). Не торкаючись проблеми детально, все ж зауважимо, що окремі інтерпретації поданих назв територій та міст є дуже сумнівними й потребують глибших досліджень і аналізу.

⁶El libro del conocimiento de todos los reinos. – P. 14–15; El libro del conocimiento de todos los regnos e tierras... – P. 357; Климкевич Р. Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // Хроніка–2000. – С. 106.

⁷El libro del conocimiento de todos los reinos. – P. 14–15.

⁸Ibid. – Pict. XIVa, XIVb, XIVc.

⁹Ibid. – Pict. VIII, XI, XII, XIIIa, XXXVIII; El libro del conocimiento de todos los regnos e tierras... – P. 355–357, 365.

¹⁰Детальніше див.: Campbell T. Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500 // The History of Cartography. – Chicago, 1987. – Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. – P. 371–463; Rey Pastor J., Garcia Sarmarero E. La cartografía mallorquina. – Madrid, 1960. – xv+208 pgs.

¹¹Портолан зберігається в Французькій національній бібліотеці в Парижі (BNF, Cartes et Plans, Ge B 696 Rés.). Його опубліковані фрагменти див. хоча б: Vagnon E. Cartographie d'une ville disparue Vicina sur le Danube // Revue de la Bibliothèque nationale de France. – Paris, 2006. – No. 24. – P. 8; Історія Львова. – Львів, 2006. – Т. 1. – Вклейка між с. 56–57.

¹²Книш Я. Столицне місто короля Юрія та його спадкоємців. – С. 59.

¹³Мицько І. Герб первісного Самбора // Старосамбірщина. – Старий Самбір, 2003. – Т. 3. – С. 47–48. На знак “Зуб” ще раніше звернув увагу Ярослав Дашкевич (Дашкевич Я. Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // Третя наукова геральдична конференція. – Львів, 1993. – С. 32–33).

¹⁴Мицько І. Герб первісного Самбора. – С. 47–49.

¹⁵У згаданій публікації такі підписи під малюнками подані як доведений факт.

¹⁶Атлас, складений на Мальорці, зберігається в Фран-

цузькій національній бібліотеці в Парижі (BNF, Cartes et Plans, Esp. 30).

¹⁷Winter H. Petrus Roselli // Imago Mundi. – Stockholm, 1952. – Vol. IX. – P. 6–8.

¹⁸Про традицію цього символу див.: Дашкевич Я. Символика просвітлого хреста // Знак. – 1999. – Ч. 18 (березень). – С. 6–8.

¹⁹Długosz J. Opera omnia / Ed. A. Przędziecki. – Cracoviae, 1877. – T. XIII. – P. 39.

²⁰“Podolie terra in campo albo solem radiantem portat” (Długosz J. Insignia seu clenodia Regis et Regni Polonia. – Poznań, 1885. – S. 17; Polaczkówna H. Stemmata Polonica. Rękopis nr 1114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenalu w Paryżu. – Lwów, 1926. – S. 34; Friedberg M. Klejnoty Długoszowe. – Kraków, 1931. – S. 55); “Słońce promieniste w białym polu” (Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski / Wyd. A. Grabowski. – Kraków, 1845. – T. I. – S. 7); “Podolskie woiewodztwo nosi Słońce złote w polu białym” (Paprocki B. Gniazdo Cnoty. – Kraków, 1578. – S. 1222), “...Słońca złotego na białym polu” (Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1584. – S. 711).

²¹Paprocki B. Panosza, to jest wystawianie panów i książąt ziem ruskich i podolskich. – Kraków, 1575. – Bez pag.

²²Портреты, гербы и печати большой Государственной книги 1672 г. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 39. Див. також нове видання: Царский Титулярник. В 2-х книгах. – Москва, 2007.

²³Korb J. G. Diarium itineris in Moscoviam. – Viennae, [1700]. У російському перекладі (2-е вид.): Корб И. Г. Дневник путешествия в Московию (1698 и 1699 гг.) / Пер. А. И. Малеина. – Санкт-Петербург, 1906. – Б. п.

²⁴Винклер П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1900. – С. XI; Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII–XIX вв. – Москва, 1981. – С. 234; Вона же. Старинные гербы российских городов. – Москва, 1985. – С. 38–39; Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К., 1986. – С. 74; та ін.

²⁵Гречило А. Земельна геральдика України XVII – початку XX ст. // Пам’ятки України: історія та культура. – 1996. – Ч. 2. – С. 42.

²⁶Цей кодекс із геральдичними віршами зберігається у: Бібліотека міста Вестерос, Швеція (Västerås Stift-och Landsbibliotek). – Codex AD 10.

²⁷Nilson N. Å. Russian Heraldic Virši from the 17th Century. – Stockholm, Göteborg, Uppsala, 1964. – P. 17–21, 59–63.

²⁸Ibid. – P. 74–75.

²⁹Mischevca V., Negrei I., Nichitici A. Simbolurile Țării

Moldovei. – Chişinău, 1994. – P. 103–104; Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XIVc. – X., 2009. – С. 65, 208.

³⁰Mischevca V., Negrei I., Nichitici A. Simbolurile Țării Moldovei. – Chişinău, 1994. – P. 105; Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV–XV століттях. – Львів. – С. 148.

³¹Літопис подає: “Драгоиш воєвода ... учиниша себѣ печать воеводскую во всю землю турью голову” (Славяно-молдавская летопись 1359–1504 гг. // Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. – Москва, 1976. – С. 58). Див. також: Cantemir D. Descrierea Moldovei. – Chişinău, 1998. – P. 11–12; Нестерук А. Символика Молдови // Moldova Mare. – Chişinău, 2008. – 30 septembrie (Nr. 30). – P. 3.

³²Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІА, Львів). – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 1; Спр. 160. – Арк. 1; Спр. 180. – Арк. 1; Спр. 335. – Арк. 1; Dogaru M. Sigiliile – mărturii ale trecutului istoric. Album sigilografic. – Bucureşti, 1976. – P. 21–24, 99–103; Mischevca V., Negrei I., Nichitici A. Simbolurile Țării Moldovei. – P. 106–115; Dogaru M. Din heraldica româniei. – Bucureşti, 1994. – P. 44–47; Однороженко О. Руські королівські, господарські... – С. 65–71, 209–227.

³³“Valachiae ducatus sive palatinatus gerit caput zambonis nigrum, de naribus circulo prominente, inter cuius cornua stella prominent, atque ex parte dextra media luna maxillae contiguae existens, in campo albo” (Liber insignorum Regionum... – K. 15; Friedberg M. Klejnoty Długoszowe. – S. 56). Без опусу в: Polaczkówna H. Stemmatologia Polonica. – S. 29.

³⁴Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce / Wyd. przez J. Niemcewicza. – Warsz., 1822. – T. I. – S. 318.

³⁵Bielski M. Kronika tho iest historia świata. – Kraków, 1564. – L. 425v.; Ojczyście spominki... – S. 8.

³⁶“Woiewodztwo Wołoskie, które przed tym holdowało krolom polskiem, używa herbu takim sposobem, głowy czarney zubrzy, gwiazda między rogami. Potym gdy przyszło pod moc roganom, przydano miesiąca połowicę na białym polu” (Paprocki, Herby rycerstwa... – S. 720).

³⁷Див. хоча б: Островский Г. Львов. – Ленинград, 1982. – С. 71–75; Вуйцик В. Львівський державний історико-архітектурний заповідник. – Львів, 1979. – С. 63.

³⁸Українська поезія: Середина XVII ст. / Упор. В. Кречотень, М. Сулима. – К., 1992. – С. 49.

³⁹Bidermann H. J. Die Bukowina unter Österreichischer Verwaltung 1775–1875. – Lemberg, 1876. – S. 12; Ströhl H. G. Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle nach Seiner Kaiserlichen und Königlichen Apostolischen Majestät grossem Titel. – Wien, 1890. – S. XV; Taf. IX. Треба за-

значити, що у деяких тогочасних виданнях герб Буковини помилково подавався як “голова буйвола (ein Büffelkopf) у золотому полі”, див.: Geographisch-statistische Übersicht Galiziens und der Bukowina nach amtlichen Quellen bearbeitet. – Lemberg, 1867. – S. 6.

⁴⁰Див.: Kaindl R. F. Unser Heimatland Bukowina. – Wien, 1916. – S. 3. Перевидання: Кайндль Р. Ф. Наш рідний край Буковина. – Чернівці, 2003.

⁴¹Göbl M. Staatssymbole des Habsburger-Reiches ab 1867 mit besonderer Berücksichtigung des Staatswappens // Österreichs politische Symbole: Historisch, östhetisch und ideologiekritisch beleuchtet. – Wien, Köln, Weimar, 1994. – S. 20–21.

⁴²Gall F. Österreichische Wappenkunde. – Wien, Köln, Weimar, 1992. – S. 101–105, Taf. 118; Neubecker O., Brooke-Little J. P. Heraldry: Source, Symbols and Meaning. – London, 1988. – P. 90–91.

⁴³Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Собр. 2. – Санкт-Петербург, 1880. – Т. LIII. – Отд. 2. – № 58684. Див. також: Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 1411. – Оп. 2. – Спр. 611.

⁴⁴Винклер П. Гербы... – С. XXVIII, 177, 179, 180, 187, 193, 196.

⁴⁵Гербы губерний и областей Российской Империи. – Санкт-Петербург, 1880.

⁴⁶Там само. – С. 43. Запозичена звітти інформація була пізніше подана й у інших виданнях, див.: Винклер П. П. Гербы... – С. 187.

⁴⁷ПСЗ. – Собр. 2. – Т. XXXII. – № 31720.

⁴⁸Грушевський М. Державний герб України // Народня воля. – 1917. – № 159 (25 (12) листопада). – С. 1.

⁴⁹Уряди України у XX ст. – К., 2001. – С. 307.

⁵⁰Див. про це: Затонський В. Із спогадів про українську революцію // Архіви України. – 1991. – № 1. – С. 57–68.

⁵¹Вестник Украинской Народной Республики (Харків). – 1918. – 20 марта.

⁵²Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1918–1920). – Москва, 1966. – С. 163; Історія Української РСР. – К., 1967. – Т. 2. – С. 98.

⁵³Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (Вироблена та затверджена 3-ім Всеукраїнським з'їздом Робітничих, Селянських та Червоноармійських Депутатів) // Боротьба (Київ). – 1919. – 20 березня. – С. 3; Збірник Указонень та Розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – X., 1919. – № 19. – Ст. 204; Зайцев Б. Перший герб Радянської України // Архіви України. – 1967. – № 4. – С. 16; Він же. Символ суверенності Української РСР //

- Там само. – 1971. – № 6. – С. 16; Конституційні акти України 1917–1920. – С. 231–232; Соколов В. А. Вексиллологический справочник по флагам Российской империи и СССР. – Москва, 2002. – Т. 2. – С. 4.
- ⁵⁴Конституція УСРР. – Х., 1923. – Мал. 3–5.
- ⁵⁵Зайцев Б. Перший герб Радянської України. – С. 17; Соколов В. А. Вексиллологический справочник... – Т. 2. – С. 6.
- ⁵⁶Ватуля Б. С. До 50-річчя державного герба УРСР // Український історичний журнал. – 1969. – № 2. – С. 127.
- ⁵⁷Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. – Х., 1926. – С. 61.
- ⁵⁸Вісті ВУЦВК. – Х., 1929. – 23 червня (№ 143); Конституція (основний закон) Української соціалістичної радянської республіки // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Х., 1929. – № 14. – Арт. 100; Соколов В. А. Вексиллологический справочник... – Т. 2. – С. 22.
- ⁵⁹Про затвердження Конституції (Основного Закону) УРСР і Конституція УРСР // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду Української радянської соціалістичної республіки. – К., 1937. – № 30. – Ст. 121; Конституція УРСР, затверджена XIV Надзвичайним Всеукраїнським з'їздом Рад. – К., 1937. – С. 31; Поцелуев В. А. Гербы Союза ССР: Из истории разработки. – Москва, 1987. – С. 98–99.
- ⁶⁰Ватуля Б. С. До 50-річчя державного герба УРСР. – С. 127.
- ⁶¹Сокульський А. Національна символіка України. – Запоріжжя, 1993. – С. 66–68.
- ⁶²Таранов А. П. Історія Конституції Української Радянської Соціалістичної республіки. – К., 1957. – С. 157.
- ⁶³Вісті Верховної Ради УРСР. – 1949. – № 6. – С. 8; Ватуля Б. С. До 50-річчя державного герба УРСР. – С. 127–128.
- ⁶⁴Вісті Верховної Ради УРСР. – 1950. – № 3. – С. 11; Ватуля Б. С. До 50-річчя державного герба УРСР. – С. 128.
- ⁶⁵Зайцев Б. Перша емблема Радянської Армії // Архіви України. – 1967. – № 5. – С. 47–51; Стрельський В. І. Відображення ідей патріотизму, дружби народів і соціалістичного інтернаціоналізму в радянському державному гербі // Архіви України. – 1973. – № 4. – С. 35–36.
- ⁶⁶Конституція Республіки Крим. – Симферополь, 1992. – С. 8.
- ⁶⁷Пілат О. Республіка Крим має свої прапор і герб // Голос України. – 1992. – 25 вересня; Закон Республіки Крим “О Государственном флаге Республіки Крим” // Крымские известия (Симферополь). – 1992. – 2 октября; Закон Республіки Крим “О Государственном гербе Республіки Крим” // Там само.
- ⁶⁸Дончик Т. Прапор і герб Вінниччини // Вінниччина. – 1997. – 23 серпня (№ 131). – С. 2–3.
- ⁶⁹Чебан О. Вінниччина має свій герб і прапор // Урядовий кур'єр. – 1997. – 14 серпня (№ 148–149). – С. 16.
- ⁷⁰Герб Полтавської області // Зоря Полтавщини. – 1998. – 7 лютого (№ 22); Герб Полтавської області // Миргород. – 1998. – 6 лютого (№ 7). – С. 2.
- ⁷¹Див. хоча б: Дениско Г. За гербочками герба не видно // Молодь України. – 1998. – 3 березня (№ 24). – С. 1.
- ⁷²К 60-літтю Луганської області: Байбак и лошадь отныне будут присутствовать на ее гербе // Голос Донбасса (Луганськ). – 1998. – 22 мая (№ 20).
- ⁷³Описание герба Луганской области // Жизнь Луганска. – 1998. – 23 июля (№ 30).
- ⁷⁴Малюнок проекту опубліковано в: Черкаський край. – 1999. – 7 липня (№ 52). Див. також: Безулий В. Перипетії довкола герба // Нова доба (Черкаси). – 1999. – 19 серпня (№ 67). – С. 7.
- ⁷⁵Див. хоча б: Толкушин О. Якщо Шевченко з'явиться на гербі, це буде “відкриття” для геральдики // Черкаський край. – 1999. – 12 листопада (№ 87). – С. 4.
- ⁷⁶Про затвердження герба і прапора Черкаської області // Нова доба. – 2000. – 18 липня.
- ⁷⁷Герб і прапор Хмельниччини // Подільський кур'єр (Хмельницький). – 2002. – 28 березня; Карась П. Хмельниччина має свій герб і прапор // Подільські вісті. – 2002. – 12 квітня.
- ⁷⁸Напиткін В. “Х”, як високий символ ХХІ століття?.. // Проскурів (Хмельницький). – 2002. – 19 квітня; Він же. Знову – про герб Хмельниччини // Там само. – 2002. – 26 квітня; Бендюг В. Без хреста, або Герб – то спадщина // Там само. – 2002. – 17 травня; Гурман А. Геральдическое творчество // Киевские ведомости. – 2002. – 14 июня.
- ⁷⁹Потан О., Хохлович Л. До питання про системність в українській міській та територіальній геральдиці // НГК-5. – Львів, 1995. – С. 53–55.
- ⁸⁰Кудінов В. Віднині маємо прапор і герб // Зоря (Дніпропетровськ). – 2002. – 21 березня (№ 32). – С. 1.
- ⁸¹Стратегія сталого розвитку // Житомирщина. – 2003. – 8 лютого (№ 15). – С. 7.
- ⁸²Ісаченко Л. Символ злагоди й порозуміння // Урядовий кур'єр. – 2003. – 6 серпня (№ 144). – С. 15; Про затвердження герба і прапора Житомирської області // Житомирщина. – 2003. – 23 серпня; Про затвердження герба і прапора Житомирської області // Слово Полісся (Баранівка). – 2003. – 30 серпня (№ 66). – С. 2.